

การแลกเปลี่ยนดั้งเดิมของชาวอีสาน : มุมมองความสัมพันธ์ทางสังคม Traditional Exchange of Isan People: A Social Relationship Perspective

ละมัย ร่มเย็น¹

ปภัทสร เขียรปัญญา²

ประวิต เอรารวรรณ³

บทคัดย่อ

มุมมองความสัมพันธ์ของคนในสังคมผ่านการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมของชาวอีสานมี 2 ลักษณะหลัก คือ (1) ลักษณะความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยน (2) มิติความสัมพันธ์กับระดับความสัมพันธ์ ลักษณะความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยน ประกอบด้วย 3 ลักษณะ คือ (1.1) ลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว เป็นความสัมพันธ์ของพ่อแม่ลูก พี่น้อง และเครือญาติ (1.2) ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชน เป็นความสัมพันธ์ของเพื่อนบ้าน คนในคุ้มเดียวกัน คนในหมู่บ้านเดียวกัน และ (1.3) ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน เป็นความสัมพันธ์ของคนที่เคยแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน คนขับรถโดยสารระหว่างหมู่บ้าน คนรู้จักกันหรือเคยเห็นหน้ากันบนรถโดยสารระหว่างหมู่บ้าน คนเคยช่วยเหลือกันในระหว่างการเดินทางแลกเปลี่ยนไปตามหมู่บ้านและคนที่ผูกเสี่ยวด้วยในหมู่บ้านอื่น มิติความสัมพันธ์กับระดับความสัมพันธ์ แบ่งออกเป็น 6 มิติความสัมพันธ์ และ 4 ระดับความสัมพันธ์ มิติความสัมพันธ์ ได้แก่ มิติด้านสายเลือด มิติด้านจิตใจ มิติด้านสังคม มิติด้านศาสนา มิติด้านวัฒนธรรม และมิติด้านเศรษฐกิจ ส่วนระดับความสัมพันธ์ ได้แก่ ระดับความสัมพันธ์ศูนย์กลาง เป็นความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว ระดับความสัมพันธ์ปริมนทลที่ 1 คือ ระดับญาติพี่น้อง ระดับความสัมพันธ์ปริมนทลที่ 2 คือ ระดับเพื่อนบ้าน ระดับความสัมพันธ์ปริมนทลที่ 3 คือ ระดับคนรู้จักกัน และระดับความสัมพันธ์ปริมนทลที่ 4 คือ คนเคยเห็นหน้า

คำสำคัญ: การแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิม, ความสัมพันธ์ทางสังคม, มิติความสัมพันธ์, ระดับความสัมพันธ์

¹ นักศึกษาปริญญาเอกหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

และอาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

² อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก อาจารย์ประจำสาขาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

³ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม คณบดีคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Abstract

The social relationship of the traditional exchange of Isan people had 2 characteristics: (1) the nature of the relationship, and (2) the dimension and level of relationship. The nature of relationship had 3 types: (1.1) Internal family relationship: between father and mother, parents and children, brothers and sisters, and among relatives, (1.2) Family–community relationship: between neighbors, group of houses, and fellow villagers, (1.3) Inter–community relationship: between exchange parties, bus drivers, bus passengers, familiarities, and close friends in the villages. The dimension and level of relationship were divided into 6 dimensions and 4 levels. The dimensions of relationship were blood, spiritual, social, religious, cultural, and economic dimensions. The levels of relationship were core level, the family relationship; peripheral level 1, the relatives; peripheral level 2, the neighbors; peripheral level 3, the familiarities; peripheral level 4, the recognized ones.

Keywords : Traditional Exchange, Social Relationship, Dimension of Relationship, Level of Relationship

บทนำ

จากการสนใจทำวิจัยเรื่องการแลกเปลี่ยนของชาวอีสาน ผู้วิจัยทำการศึกษาค้นคว้าพบว่า การแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมของชาวอีสานคือ การแลกเปลี่ยนของกับสิ่งของและการแลกเปลี่ยนอาหาร เหตุผลของการแลกเปลี่ยนมี 3 ประการ (1) ความขาดแคลน ส่วนใหญ่มักขาดแคลนข้าว สภาพภูมิศาสตร์มีความแตกต่างกันทำให้ผลิตอาหารหรือสิ่งของที่ทำเป็นในชีวิตได้แตกต่างกัน จึงนำสิ่งของหรืออาหารที่ต่างกัันมาแลกเปลี่ยนกันเพื่อดำรงชีพต่อไป คนที่เป็นเจ้าของข้าวจะอยู่กับที่รอแลกเปลี่ยน ส่วนคนที่เป็นเจ้าของสิ่งของหรืออาหารชนิดอื่นที่ต้องการแลกเปลี่ยนกับข้าวต้องเป็นผู้เดินทางมาแลกเปลี่ยน (2) ความยากลำบากในการเดินทาง สมัยก่อนการคมนาคมยังไม่สะดวกสบายคนที่ทำหน้าที่แลกเปลี่ยนสิ่งของจะหาบและเดินทางด้วยเท้าเป็นกลุ่มประมาณ 5 – 6 คน แลกตามบ้านเรือนระหว่างหมู่บ้านระยะทางไปกลับ 1 วัน ไม่เกิน 10 กิโลเมตร เพื่อความปลอดภัยของกลุ่มคนที่เดินทางแลกเปลี่ยน และเพื่อความสดใหม่ของอาหารที่นำไปแลกเปลี่ยนในแต่ละวัน เมื่อการคมนาคมสะดวกสบายขึ้น การเดินทางไปแลกเปลี่ยนก็เริ่มเปลี่ยนไปเป็นตลาดนัดระหว่างหมู่บ้าน ตลาดนัดภายในหมู่บ้าน ตลาดนัดวันพระ ดังที่บ้านสันติสุข ตำบลนาโหล อำเภอกุดชุม จังหัดยโสธร แต่เดิมาก็แลกเปลี่ยนตามบ้านเรือน ต่อมาก็มีตลาดนัดแลกเปลี่ยนสิ่งของและอาหารทุกวันอาทิตย์ เริ่มเวลา 6.00 น. – 8.00 น.ที่ศาลาประชาคมหมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านเดียวในประเทศไทย และในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมของชาวอีสานผสมกับการแลกเปลี่ยนโดยใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่เรียกว่า “บัตรคู่มือการแลกเปลี่ยน” อาหารที่นำมาแลกเปลี่ยนเป็นอาหารที่ผลิตจากเกษตรอินทรีย์เรียกชื่อว่า “เกษตรเข้มข้น” คือ เป็นเกษตรที่ปลอดสารพิษตั้งแต่เมล็ดพันธุ์ จนกระทั่งเป็นอาหาร (3) เพื่อการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผู้แลกเปลี่ยนและผู้ให้แลกเปลี่ยนเปรียบเสมือน

เป็นการแบ่งปันกันกินระหว่างญาติพี่น้องดังคำพูดที่ว่า “ฮักแพงแบ่งปัน” ถือว่าเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามของอีสาน

จากการศึกษาเบื้องต้นพบว่า กิจกรรมแลกเปลี่ยนดั้งเดิมคือ แลกเปลี่ยนสิ่งของและอาหารเพื่อการดำรงชีวิตประจำวันนั้น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การแลกเปลี่ยนประสบความสำเร็จคือ ความสัมพันธ์ทางสังคมของคน การแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมที่ยังพบหลักฐานร่องรอยแหล่งข้อมูลได้มากที่สุดแห่งหนึ่งคือที่บ้านเหล่าฝ้าย ตำบลดงบัง อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ ผู้วิจัยจึงศึกษาการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมที่นี้เป็นการศึกษาประเด็นย่อย เพื่อประกอบการศึกษาประเด็นใหญ่ที่บ้านสันติสุข ตำบลนาโละ อำเภอกุดชุมจังหวดยโสธร กรอบแนวคิดเบื้องต้นของการวิเคราะห์คือ ความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางสังคมหลากหลายมิติที่ซ่อนอยู่ในการแลกเปลี่ยนดั้งเดิม จากเหตุผลที่กล่าวมาทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะนำแนวคิดความสัมพันธ์ทางสังคมมาประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมชาวอีสาน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมชาวอีสาน ที่บ้านเหล่าฝ้าย ตำบลดงบัง อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ

กรอบแนวคิด

แนวคิดการแลกเปลี่ยน

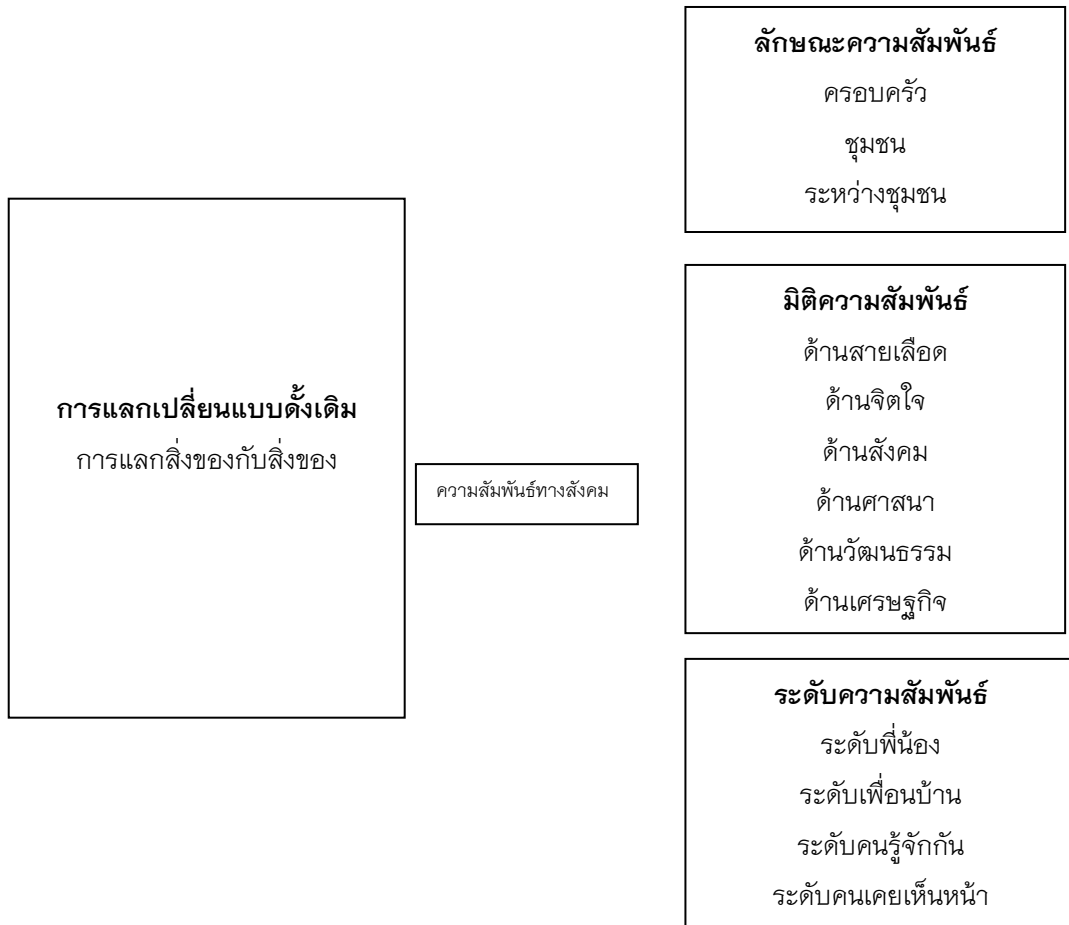
การแลกเปลี่ยนในความหมายทั่วไปมองได้สองแง่ คือ (1) การแลกเปลี่ยนในแง่เศรษฐศาสตร์ กล่าวคือ การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ผู้แลกเปลี่ยนทั้งสองฝ่ายมีความพึงพอใจกันว่าสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนกันมีมูลค่าเท่าเทียมกัน (2) คือการแลกเปลี่ยนในเชิงความสัมพันธ์ ซึ่งเป็นมุมมองของมานุษยวิทยาโดยมองว่า การแลกเปลี่ยนเป็นการสร้างความสัมพันธ์ของคนในสังคม (Carrier, 2002: 219) ซึ่งความสัมพันธ์ของคนอันเกิดจากการแลกเปลี่ยนมีหลากหลายรูปแบบ และหลากหลายมิติ ดังนั้นบทความนี้จึงมุ่งที่จะนำเสนอ มุมมองความสัมพันธ์ของคนในสังคมอันเกิดการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมของชาวอีสาน

แต่เดิมนั้นชาวอีสานมีการผลิตเพื่อยังชีพในครัวเรือน การผลิตจะผลิตตามความถนัด แต่ละคนจะมีความถนัดในการผลิตที่แตกต่างกันสิ่งใดที่มีความถนัดก็จะผลิตออกมาได้จำนวนมากและผลิตออกมาได้คุณภาพดี ใช้ต้นทุนต่ำ และจำหน่ายในราคาที่ถูกได้ นี้คือมองในแง่เศรษฐศาสตร์ และเมื่อมีความถนัดผลิตจึงผลิตออกมาจำนวนมากทำให้เกิดผลผลิตส่วนเกินภายในครัวเรือนจึงมีการนำผลผลิตส่วนเกินนั้นมาแลกเปลี่ยนกัน

การแลกเปลี่ยนดั้งเดิมของชาวอีสานนั้น เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับสิ่งของ ก่อนที่จะทำการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับสิ่งของนั้น ผู้แลกเปลี่ยนต้องเตรียมตัวทำกิจกรรมหลากหลายขั้นตอน กิจกรรมแต่ละขั้นตอนนั้นล้วนทำให้เกิดความสัมพันธ์ของคนในสังคมขึ้นซึ่งความสัมพันธ์นั้นได้ส่งเสริมให้กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนแต่ละขั้นตอนดำเนินไปอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลุผลสำเร็จ

แนวคิดความสัมพันธ์ทางสังคม

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมที่วิเคราะห์และนำเสนอโดยผู้วิจัย ในบทความนี้ประกอบด้วย 3 ลักษณะ คือ ลักษณะความสัมพันธ์ มิติความสัมพันธ์ และระดับความสัมพันธ์ (1) ลักษณะความสัมพันธ์ ประกอบด้วย ครอบครัว ชุมชน และระหว่างชุมชน (2) มิติความสัมพันธ์ ประกอบด้วย ด้านสายเลือด ด้านจิตใจ ด้านสังคม ด้านศาสนา ด้านวัฒนธรรม และด้านเศรษฐกิจ (3) ระดับความสัมพันธ์ ประกอบด้วย ระดับพี่น้อง ระดับเพื่อนบ้าน ระดับคนรู้จักกัน และระดับคนเคยเห็นหน้า

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ทางสังคมในการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิม

ขอบเขตการวิจัย

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ กลุ่มแลกเปลี่ยนดั้งเดิม และกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนดั้งเดิม บ้านเหล่าฝ้าย ตำบลดงบัง อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ จำนวนทั้งสิ้น 11 คน แบ่งออกเป็น ผู้ที่ทำการแลกเปลี่ยน จำนวน 4 คน คู่แลกเปลี่ยนจำนวน 3 คน ประชาชนชาวบ้านที่เชี่ยวชาญเรื่องการแลกเปลี่ยนจำนวน 2 คน และเจ้าของสวนที่ผู้แลกเปลี่ยนไปทำการซื้อ-ขาย หรือขอแบ่งปันผลผลิตไปแลกเปลี่ยนจำนวน 2 คน

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยสัมภาษณ์เจาะลึก (In-Depth Interview) จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม

เครื่องมือและวิธีเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลในครั้งนี้ การสัมภาษณ์ใช้แบบสัมภาษณ์ไม่มีโครงสร้าง และการสังเกตการณ์ภาคสนามตามแนวทางและประเด็นเพื่อทราบถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีผลต่อการแลกเปลี่ยนดั้งเดิม

การวิเคราะห์ข้อมูล

วิจัยนำประเด็นสำคัญจากการสัมภาษณ์และการสังเกตมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ร่วมกับข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) เขียนเชิงพรรณนาสรุปประเด็นตามกรอบแนวคิดความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคม ประกอบด้วย 3 ลักษณะ คือ ลักษณะความสัมพันธ์ มิติความสัมพันธ์ และระดับความสัมพันธ์ ดังที่ได้กล่าวไว้ในกรอบแนวคิด

ผลการวิจัย

จากการได้ศึกษาการแลกเปลี่ยนดั้งเดิมของชาวอีสานผ่านกลุ่มคนแลกเปลี่ยนหรือแลกเปลี่ยนบ้านเหล่าฝ้าย ตำบลดงบัง อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ จำนวน 11 คน โดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกพบว่า กิจกรรมการแลกเปลี่ยน ประกอบด้วย 2 ขั้นตอน คือ 1. การเตรียมตัวเดินทาง และ 2. การเดินทางไปแลกเปลี่ยน โดยในแต่ละกิจกรรมจะแสดงลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคม ดังนี้ (ประยูร วีระพันธ์, 2553 : สัมภาษณ์)

1. การเตรียมตัวเดินทาง

การเตรียมตัวเดินทางประกอบด้วยกิจกรรม (1) การวางแผนการเดินทาง (2) การเตรียมอุปกรณ์ (3) การเตรียมการแต่งกาย และ (4) การเตรียมสิ่งของไปแลกเปลี่ยน ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (พุทธ เสนมา และ พัด ชมพันธ์, 2553 : สัมภาษณ์)

(1) การวางแผนการเดินทาง

สภาพแวดล้อมของบ้านเหล่าฝ่ายมีที่น่าน้อยแต่มีป่าบนที่เนินมาก จึงมักจะนำพืชผักและสัตว์ต่างๆ ที่หาได้ทั้งจากธรรมชาติและที่ปลูกเองไปแลกข้าวกับบ้านอื่นๆ โดยการหาสิ่งของเดินกันไปเป็นกลุ่ม ชาวบ้านเหล่าฝ่ายจะรวมกลุ่มกันกลุ่มละประมาณ 5-6 คน มักจะแบ่งออกเป็น กลุ่มผู้หญิง กลุ่มผู้ชาย เนื่องจากในสังคมดั้งเดิมชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ดังนั้นการรวมกลุ่มจะเริ่มจากญาติพี่น้องไปยังคนที่รู้จักกันในคุ้มเดียวกัน และถัดไปในหมู่บ้านเดียวกัน กิจกรรมการแบ่งกลุ่มจึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว และระหว่างครอบครัวกับชุมชน แต่ละกลุ่มจะเลือกหัวหน้าของกลุ่มตนเอง เช่น หัวหน้ากลุ่มผู้หญิง หัวหน้ากลุ่มผู้ชาย หัวหน้ากลุ่มจะมีหน้าที่ช่วยดูแลความปลอดภัยของสมาชิกกลุ่มและออกคำสั่งกระทำการใช้อาวุธ (ไม้คาน) ปกป้องลูกน้อง และยังมีหน้าที่คอยดูแลฝึกหัด ให้คำแนะนำ ช่วยเหลือถ่ายทอดความรู้ในการแลกเปลี่ยน อำนวยความสะดวกร่วมกับคนแลกข้าวในกลุ่ม เพื่อให้คนแลกข้าวที่มาใหม่ฝึกหัดเป็นคนแลกข้าวให้ได้ ทั้งการเตรียมสิ่งของ การพูดจา การแลกเปลี่ยน การให้ การแถม การผูกเสี่ยว เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างหัวหน้ากลุ่มกับสมาชิกกลุ่มเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชน เนื่องจากหัวหน้ากลุ่มมักจะเป็นคนในชุมชนที่ไม่ใช่ญาติพี่น้องกัน

(2) การเตรียมอุปกรณ์

ก่อนที่จะไปแลกเปลี่ยนกันคนในครอบครัวของคนแลกข้าวจะมีการปรึกษาหารือกันเพื่อช่วยกันวางแผน ทำงานเตรียมอุปกรณ์ที่ใช้ในการแลกเปลี่ยน ที่สำคัญคือ ไม้คาน ตะกร้า และเป้า ภาชนะที่ใช้ในการตวงข้าว (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2544:194) ขั้นตอนนี้จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว เช่น ความสัมพันธ์ของพ่อกับลูกชายในการทำอุปกรณ์การแลกเปลี่ยน ถ้าหัวหน้าครอบครัวหรือพ่อทำอุปกรณ์ไม่ได้มาตรฐาน ไม่สวย คนในครอบครัวต้องช่วยกันคิดว่าจะวานให้ญาติคนใดทำให้ หรือถ้าใกล้ขีดสนิทสนมกับช่างคนใดก็จะวานให้ช่างทำให้ได้ ถ้าไม่สนิทสนม รู้จักมักคุ้นก็ต้องซื้อมา เพราะการทำอุปกรณ์เหล่านั้นต้องได้มาตรฐาน สวย และใช้งานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่วนการถ่ายทอดความรู้การทำอุปกรณ์ให้กับลูกชาย คนในครอบครัวจะปรึกษาหารือกันว่าจะทำอย่างไร ถ้ามีญาติฝ่ายทางพ่อหรือฝ่ายทางแม่เชี่ยวชาญที่จะถ่ายทอดได้ พ่อกับแม่ก็จะพาลูกชายไปเรียนรู้กับญาติคนนั้น ถ้าไม่มีญาติฝ่ายใดถ่ายทอดได้ พ่อกับแม่ก็จะพาลูกชายไปสร้างความสัมพันธ์ที่ดีไว้กับช่างที่พ่อแม่รู้จักคุ้นเคย เพื่อให้ถ่ายทอดความรู้ให้กับลูกชาย การถ่ายทอดความรู้จากญาติพี่น้องและคนในหมู่บ้านจึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว คือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูก พ่อกับลูกชาย พ่อแม่ลูกชายกับญาติ และระหว่างครอบครัวกับชุมชน คือ พ่อแม่ลูกชายกับคนรู้จักกัน

(3) การเตรียมการแต่งกาย

เครื่องแต่งกายของคนแลกข้าวเป็นชุดทำงานปกติของชาวบ้าน ปกติผู้หญิงในครอบครัวจะเป็นคนทำเอง โดยทั่วไปแม่จะเป็นคนสอนให้ลูกสาวทอผ้าและตัดเย็บเสื้อผ้าได้ เป็นลักษณะความสัมพันธ์ของคนภายในครอบครัว ถ้าแม่ทอผ้าไม่เก่งก็อาจจะฝากลูกสาวให้ทำงานกับญาติในหมู่บ้านเพื่อจะได้ทอผ้าและเย็บเสื้อผ้าเองได้ ก็จะเป็นลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ถ้าหากไม่มีญาติที่จะสอนได้ก็ต้องนำไปฝากกับคนรู้จักกันในหมู่บ้าน ก็จะเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชน

(4) การเตรียมสิ่งของไปแลกเปลี่ยน

สิ่งของที่นำไปแลกเปลี่ยนจะนำมาจากสามทาง ทางแรก นำมาจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ในหมู่บ้าน (สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2551) ได้แก่ ป่าโคกดอน หนองน้ำ ทุ่งนา ตามปกติสมาชิกในครอบครัวจะช่วยกันเตรียมสิ่งของ เช่น พ่อแม่ลูกช่วยกันหาสัตว์ แมลง พืช ผัก ผลไม้ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายเกิดขึ้นเมื่อลูกชายช่วยพ่อทำงานที่ใช้แรงงานมาก เช่น การหาปลา หากบ ได้เขียด เป็นต้น ขณะเดียวกันก็ได้เรียนรู้ในการทำงานกับพ่อ ภูมิปัญญาเรื่องต่างๆ นั้น พ่อจะถ่ายทอดให้ เช่น วิธีการจับสัตว์แต่ละชนิด ในแต่ละที่ แต่ละฤดู ความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกสาวเกิดขึ้นเมื่อลูกสาวช่วยงานของแม่ เช่น เก็บผักจากป่า หนองน้ำ ทุ่งนา เก็บพืช ผัก ผลไม้จากสวน ชุดแมงกาน้ำ ชุดจิ้งโจร เป็นต้น หลังจากนั้นก็จะช่วยแม่ห่อพืช ผัก ผลไม้ ใส่ในตะกร้าหาบเพื่อเตรียมไปแลกเปลี่ยน ขณะเดียวกันแม่ก็จะถ่ายทอดวิธีการ ภูมิปัญญาต่างๆ ให้โดยผ่านการฝึกปฏิบัติจริง เช่น ขนาดของห่อพืช ผัก ผลไม้ แต่ละชนิด แต่ละฤดูกาล เมื่อสมาชิกในครอบครัวช่วยกันทำงาน นอกจากได้เรียนรู้การทำงานต่างๆ จากพ่อแม่ แล้วยังได้เรียนรู้นิสัยใจคอ การวางตน ความอดทน ทำให้สมาชิกครอบครัวมีความรัก ความผูกพัน แน่นแฟ้นกันยิ่งขึ้น แบบนี้ก็เป็นลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว คือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูก พ่อกับลูกชาย แม่กับลูกสาว

ทางที่สอง จากพืชผักที่ชาวบ้านและคนที่ไปแลกเปลี่ยนปลูกกันเอง ตามปกติครอบครัวคนแลกข้าว จะวางแผนปลูกพืชผักตลอดทั้ง 12 เดือน เมล็ดพันธุ์ชนิดใดที่ไม่มี ต้องไปเอามาจากใครในหมู่บ้าน ถ้าไม่มีที่ปลูกพืชผักต้องไปขออาศัยปลูกพืชผักกับญาติ หรือขออาศัยที่ดินคนรู้จักมักคุ้นกันในหมู่บ้าน นอกจากนี้ปุ๋ยอินทรีย์ที่ทำจากขี้วัว ขี้ควาย ขี้หมู ขี้ไก่ ถ้าไม่มีก็ต้องไปอาศัยขอคนอื่น ถ้าพืชผักชนิดใดโตพอที่จะเก็บผลผลิตได้ ผลผลิตที่เก็บได้ในครั้งแรกจะนำไปฝากเจ้าของที่ดิน ถัดมาก็ฝากเจ้าของปุ๋ยอินทรีย์ที่เราขอเขามาใช้ การปลูกพืชจึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว คือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูก และระหว่างครอบครัวกับชุมชน คือ คนในครอบครัวกับเจ้าของที่ดิน และเจ้าของปุ๋ย

ทางที่สาม ซื้อจากผู้อื่น ถ้าหาหรือปลูกเองไม่ได้ ก็จะซื้อสัตว์ แมลง และผลไม้จากสวนต่างๆ ซึ่งเป็นครัวเรือนที่เป็นแหล่งจำหน่ายภายในหมู่บ้าน นับเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวคนแลกข้าวกับครอบครัวที่จำหน่ายสิ่งของ

2. การเดินทางไปแลกเปลี่ยน

แต่เดิมชาวบ้านจะเดินทางด้วยเท้าไปตามหมู่บ้าน เมื่อมีถนนทางรถยนต์ตัดต่อระหว่างหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะใช้รถเข็นพ่วงท้ายรถจักรยานหรือจักรยานยนต์ หรืออาศัยรถโดยสารประจำทาง ดังนั้นการเดินทางไปแลกเปลี่ยนจึงมี 3 ลักษณะ ได้แก่ (1) การเดินทางด้วยเท้า (2) การเดินทางด้วยรถเข็น รถจักรยาน พ่วงรถเข็น และรถจักรยานยนต์พ่วงรถเข็น และ (3) การเดินทางด้วยรถโดยสารประจำทาง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) การเดินทางด้วยเท้า การเดินทางด้วยเท้าของกลุ่มคนแลกข้าวจะนัดหมายสถานที่ เวลา ออกเดินทางไปพร้อมกัน แล้วเดินทางเลียบไปตามทางลัดผ่านคันนา ทุ่งนา ป่าโคก ดอน หนองน้ำ ห้วย

ขณะที่เดินทางกลุ่มคนแลกร้าวก็จะมีเรื่องเล่าต่างๆ นานา พูดคุยกันไปตลอดทาง บางวันมีกลอนลำที่ใช้ลำไปตลอดทางเพื่อปลอบประโลมจิตใจกัน ให้มีกำลังใจในการเดินทาง และอาจจะพูดคุยวางแผนกันว่าเมื่อไปถึงหมู่บ้านที่ต้องแลกรเปลี่ยน คนแลกร้าวแต่ละคนจะไปเริ่มต้นแลกรเปลี่ยนที่บ้านเรือนของคนใดก่อน แล้วตระเวนไปครัวเรือนใดบ้าง จะได้ไม่ไปซ้ำครัวเรือนกัน นี่จึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนแลกร้าวกับคนแลกร้าว

การเจรจาแลกรเปลี่ยนก็ยิ่งแสดงความสนิทสนมคุ้นเคยกันระหว่างคนแลกร้าวกับคู่แลกรเปลี่ยน มีทั้งการให้และการแถมซึ่งกันและกัน ยิ่งคนแลกร้าวคนใดมีเสี่ยว ซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านที่ไปแลกรนั้นที่นับถือ เป็นเพื่อนสนิทกัน เสี่ยวก็จะหาของฝากให้ถือกลับมาด้วย เช่น หมอน ผ้าไหม ผ้าซิด เกลือ ปลาร้า เป็นต้น การเจรจาแลกรเปลี่ยนจึงเป็นลักษณะและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน คือ คนแลกร้าวกับคู่แลกรเปลี่ยน คนแลกร้าวกับเสี่ยว การหาข้าวเปลือกที่แลกรเปลี่ยนได้กลับบ้าน คนแลกร้าวคนใดมีสามี สามีจะมารับหาข้าวช่วยที่กึ่งกลางระหว่างทาง คือ ที่หนองโน ซึ่งอยู่ระหว่างทางลัดจากบ้านหนองน้ำที่เกี่ยวกับบ้านเหล่าฝ้าย เป็นการแสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ของคนภายในครอบครัวระหว่างสามีกับภรรยา

(2) การเดินทางด้วยรถเข็น รถจักรยานพ่วงรถเข็น และรถจักรยานยนต์พ่วงรถเข็น

จะมีการเตรียมสิ่งของใส่กระเชอในรถเข็น จะเข็นรถไปตามถนนลูกรัง ถนนลาดยาง จะต้องรีบเข็นรถปั่นรถจักรยาน และขับรถจักรยานยนต์ทั้งไปและกลับ โดยจะไม่มีการพักระหว่างทาง เพราะถ้าสายแดดจะร้อนมาก จะทำให้เดินทางลำบาก จะมุ่งไปสู่จุดหมายครัวเรือนที่จะแลกรเปลี่ยนได้ทันทีโดยไม่ต้องไม่รื้อรถ เช่น บ้านญาติ บ้านคนที่รู้จัก บ้านเสี่ยว และบ้านคู่แลกรเปลี่ยนที่มีความต้องการแลกรเปลี่ยนสูง คนแลกร้าวที่เดินทางไปด้วยกันต้องมีอัยาศัยเมตรีดี พูดจาดี หรือบางที่ต้องเป็นคนที่มีคนรู้จักอย่างกว้างขวาง มีญาติมาก และมีเสี่ยว ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะช่วยให้การแลกรเปลี่ยนประสบความสำเร็จเร็วมาก เพราะว่าตามหมู่บ้านรถเข็นใดมีคนมารุมล้อมดูสิ่งของจำนวนมากๆ ก็จะมีชักชวน และรีบเร่งให้แลกรเปลี่ยนด้วยกันไปตามๆ กัน ซึ่งจะทำให้สิ่งของที่แลกรเปลี่ยนหมดภายในเวลาอันรวดเร็ว จึงเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน คือ คนแลกร้าวกับคนแลกร้าว และคนแลกร้าวกับคู่แลกรเปลี่ยน

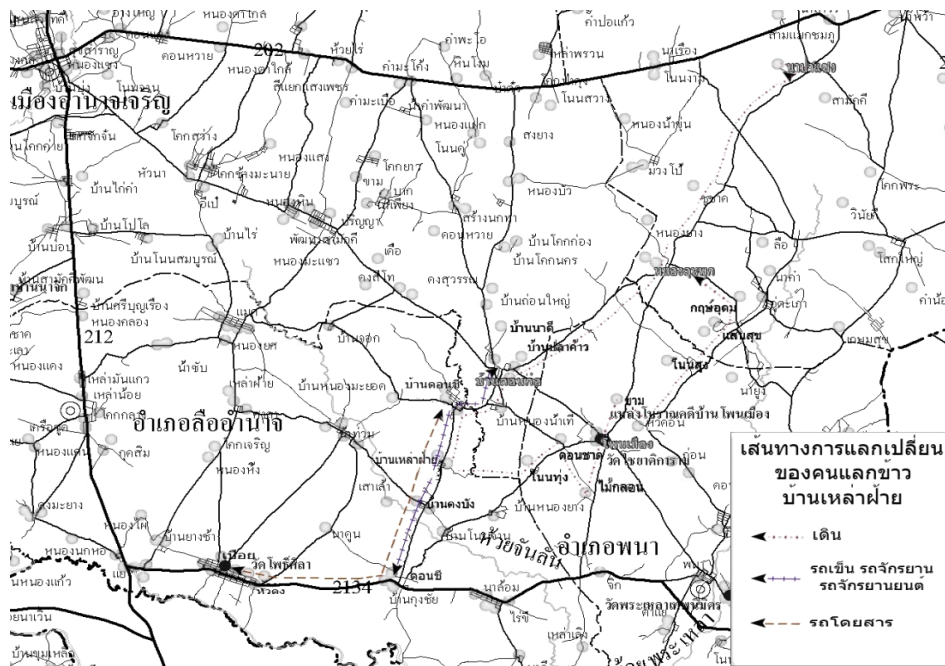
(3) การเดินทางด้วยรถโดยสารประจำทาง

จะออกเดินทางจากบ้านดอนซี่ เวลาประมาณ 06.00 น. วิ่งรอบบ้านเหล่าฝ้าย คนแลกร้าวรอขึ้นรถที่บ้านของตนเอง คนขับรถก็จะช่วยหอบหิ้วตะกร้าหาบของคนแลกร้าวขึ้นบนรถโดยสารพร้อมทั้งจัดที่วางหาบตะกร้าให้คนแลกร้าวแต่ละคนจนกระทั่งเสร็จเรียบร้อย และทักทายกันด้วยความสนิทสนม และเป็นกันเอง บางทีคนโดยสารก็ซื้อสิ่งของจากคนแลกร้าวบนรถโดยสารก็มีเป็นประจำ คนแลกร้าวไม่มีใครอยากขาย แต่จะขายให้ก็ต่อเมื่อปฏิเสธไม่ได้จริงๆ กิจกรรมเหล่านี้จึงแสดงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนคือ คนแลกร้าวกับคนขับรถโดยสาร และคนโดยสารกับคนแลกร้าว

ขณะนั่งอยู่บนรถโดยสารกลุ่มคนแลกร้าวก็พูดคุยกันเองว่า ใครจะลงรถโดยสารที่จุดใดบ้าง ตั้งแต่บ้านหัวดงจนกระทั่งถึงบ้านเปือย และจะตระเวนไปตามบ้านคู่แลกรเปลี่ยนคนใดบ้างจะได้ไม่ซ้ำกัน จนกระทั่งพูดถึงเรื่องการนัดพบกันหลังจากที่แลกรเปลี่ยนเสร็จว่า จะนัดพบกันที่บ้านญาติของคนแลกร้าวคนใด หรือจะนัดพบกันที่ร้านขายของชำและขายอาหารไปด้วยกัน ส่วนใหญ่คนแลกร้าวจะนัดพบกันที่ร้าน

ของยายแสง บ้านหัวดง เพื่อรับประทานอาหารเที่ยงด้วยกัน คนที่ไม่ได้เอาห่อข้าวมาด้วยก็จะสั่งอาหารที่ร้านยายแสงมารับประทานร่วมกัน หรือคนใดมีญาติ ญาติก็จะนำอาหารมาเลี้ยงที่ร้านยายแสง หรือบางที่ยายแสงก็ทำอาหารเลี้ยงกลุ่มคนแลกรข้าวเสียเอง เพราะว่าการกลุ่มคนเหล่านี้ได้พบปะพูดคุยคุ้นเคยกันมานาน มีความสัมพันธ์กันเสมือนญาติ ไปไหนมาไหนก็ส่งข่าวกัน เวลามีนงานบุญต่างๆ ก็ส่งข่าวกันให้มาร่วมงานบุญ ใครจะมาถามข่าวคราวใคร ส่งข่าวถึงใคร ก็ฝากข่าวผ่านกลุ่มคนแลกรข้าวได้ กิจกรรมเหล่านี้เป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนคือ คนแลกรข้าวกับญาติห่างๆ ต่างหมู่บ้านกัน คนแลกรข้าวกับคนรู้จักกัน และคนแลกรข้าวกับเจ้าของร้านขายของชำและขายอาหาร เมื่อถึงเวลา 11.30 น. รถโดยสารก็มาถึงร้านยายแสงและกลับถึงบ้านเหล่าฝ้ายเวลา 12.00 น. สามีและลูกก็จะรอรับคนแลกรข้าวที่บ้านของตนเองเพื่อพูดคุยถามไถ่ถึงการแลกรข้าวว่าเป็นอย่างไร มีปัญหาขัดข้องสิ่งใดใหม่ คู่แลกรเปลี่ยนคนใดสิ่งสิ่งของใดบ้าง แล้วสมาชิกภายในครอบครัวก็จะได้ช่วยกันเตรียมสิ่งของเพื่อไปแลกเปลี่ยนในวันต่อไป เป็นกิจกรรมที่แสดงลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัวคือ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูก

ตามรายละเอียดที่กล่าวถึงการเดินทางแลกรเปลี่ยน จึงนำเสนอเส้นทางแลกรเปลี่ยน ดังภาพที่ 2 ต่อไปนี้

ภาพที่ 2 เส้นทางแลกรเปลี่ยนของคนแลกรข้าวบ้านเหล่าฝ้าย
ที่มา : สำนักงานโยธาธิการและผังเมืองจังหวัดอำนาจเจริญ, 2554.

ระดับและมิติของความสัมพันธ์

นอกจากการวิเคราะห์ลักษณะความสัมพันธ์ของคนจากการแลกเปลี่ยนแล้วในกิจกรรมการแลกเปลี่ยนยังมีระดับและมิติของความสัมพันธ์ดังต่อไปนี้

มิติความสัมพันธ์

มิติความสัมพันธ์ หมายถึง ความสัมพันธ์ของคนมองได้หลายแง่หลายมุมแต่ละแง่แต่ละมุมที่มองคือ มิติในแต่ละด้าน แบ่งออกเป็น 6 มิติ ดังต่อไปนี้

(1) **มิติด้านสายเลือด** หมายถึง คนที่มีความสัมพันธ์กันทางสายเลือดลักษณะใดลักษณะหนึ่ง เช่น พ่อกับลูกชาย แม่กับลูกสาว พี่กับน้อง และเครือญาติ เป็นต้น ความสัมพันธ์ของคนในสังคมจากการแลกเปลี่ยนในมิติของสายเลือด ได้แก่ ลักษณะความสัมพันธ์ของพ่อแม่กับลูกชายและลูกสาว พ่อแม่ลูกชายและลูกสาวได้ร่วมกันปรึกษาหารือวางแผนการเตรียมตัวเพื่อไปแลกเปลี่ยนสิ่งของ พ่อแม่ลูกชายและลูกสาวได้แสดงความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ทำกิจกรรมของครอบครัวก่อให้เกิดความรักความผูกพันในครอบครัว ขณะเดียวกันนอกจากพ่อแม่จะได้ถ่ายทอดความรู้ด้านการประกอบอาชีพแล้ว ยังให้ความคิดเห็นประกอบการดำรงชีวิตเพื่อจะดำรงตนในชีวิตประจำวันและต่อไปจะได้มีชีวิตครอบครัวได้อย่างปกติสุข ในสังคมดั้งเดิมการถ่ายทอดความรู้ในการประกอบอาชีพจะให้เฉพาะคนในครอบครัวหรือภายในเครือญาติที่มีสายเลือดเดียวกันเท่านั้น

(2) **มิติด้านจิตใจ** หมายถึง คนที่รู้จักกัน มีแนวความคิด มีการปฏิบัติงานร่วมกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ให้กำลังใจกัน ตลอดจนมีความสัมพันธ์กันทางจิตใจ เช่น พ่อกับลูกชาย แม่กับลูกสาว ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน คนรู้จักกัน เลี้ยว เป็นต้น ตัวอย่างเช่น แม่กับลูกสาว แม่จะสอนลูกสาวในเรื่องการทอผ้า การบ้านการเรือน ขณะเดียวกันแม่ก็จะสอนแง่คิด แง่มุมชีวิต ให้ลูกสาวเป็นคนดี มีจิตสำนึกที่ดีต่อชุมชน เพราะลูกสาวคือคนที่จะไปเป็นแม่บ้านในอนาคต จะต้องสามารถวางแผนเป็นหลักคิดให้ลูก สั่งสอนลูก ดูแลลูก เข้าใจลูกพร้อมทั้งคนในครอบครัว เป็นกำลังใจให้ซึ่งกันและกัน และสามารถปฏิบัติตนเป็นเยี่ยงอย่างที่ดีแก่ลูก พร้อมทั้งดำรงตนอยู่ในชุมชนได้อย่างมีความสุข ขณะเดียวกันลูกสาวก็จะได้รับการเอาใจใส่ดูแลอบรมสั่งสอนจากญาติพี่น้องที่ต่างบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกัน นอกจากนั้นหากลูกสาวไปหัดทอผ้ากับผู้มีฝีมือในหมู่บ้านก็จะเกิดความสัมพันธ์ทางจิตใจในการอบรมสั่งสอนเช่นเดียวกับคนที่เป็ญาติกัน

(3) **มิติด้านสังคม** หมายถึง การที่คนในชุมชนหรือระหว่างชุมชนได้รู้จักกันติดต่อกันไปมาหาสู่กัน ส่งสิ่งของแลกเปลี่ยนถึงกัน เช่น คนรู้จักกัน เพื่อนบ้าน คู่แลกเปลี่ยน เลี้ยว เป็นต้น เริ่มแรกอาจจะเป็นเพียงแต่คนรู้จักกันเพื่อนบ้านหรือในฐานะของคุณแลกเปลี่ยนเมื่อได้ติดต่อแลกเปลี่ยนสัมพันธ์กันนานพอสมควรก็จะมีทัศนคติสนทนากันเพิ่มขึ้น จนอาจจะได้ผูกเสี่ยวกัน เลี้ยวเป็นการผูกพันกันด้วยประเพณีการผูกเสี่ยว คนที่จะผูกเสี่ยวกันได้จะต้องมีหน้าตา นิสัยใจคอ คล้ายคลึงกันอายุไล่เลี่ยกัน มีกฎเกณฑ์ที่เลี้ยวจะต้องปฏิบัติตนร่วมกัน เช่น เยี่ยมเยียนถามไถ่ข่าวคราว มีของฝากให้กันอย่างสม่ำเสมอ ไปงานบุญงานสังคมของกันและกันอยู่เสมอ ถ้าเลี้ยวฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้รับความเดือดร้อนก็ให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มใจเสมือนญาติหรือบางทีก็ยิ่งกว่าญาติ ความผูกพันของเลี้ยวยิ่งนานวันยิ่งใกล้ชิดกว่าญาติ ความผูกพันใกล้ชิดนี้ส่งผ่านไปยังคนหลายรุ่นตั้งแต่ ลูก หลาน เหลน เป็นต้นไป (ชอบ ดีสวนโคก. 2547: 60-63) ระบบ

เสี่ยงในภาคอีสานจึงมีผลต่อความสัมพันธ์ของคนมาก ทำให้คนมีน้ำใจเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ต่อกัน ชักแพงแบ่งปันกัน ทำให้ความสัมพันธ์แบบเลื้อยมีมนต์ขลังไม่เสื่อมคลาย

(4) **มิติด้านศาสนา** หมายถึง กิจกรรมที่ปฏิบัติกันในชุมชนและเกี่ยวข้องกับวัดโดยตรง เช่น การไปงานบุญพระเวสในหมู่บ้าน เป็นต้น เริ่มตั้งแต่เมื่อชุมชนมีการจัดงานบุญตามประเพณีทางพุทธศาสนา จึงได้เชิญคนที่รู้จักกัน สนิทสนมกัน เช่น คนที่เคยแลกเปลี่ยนสิ่งของกันมานาน มาร่วมงานทำบุญที่บ้านและที่วัด แบบนี้เป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชนคือ คนในครอบครัวกับคนรู้จักกันภายในหมู่บ้านและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนผ่านกิจกรรมทางศาสนา คือ คนในครอบครัวกับคนรู้จักกันภายนอกหมู่บ้าน

(5) **มิติด้านวัฒนธรรม** หมายถึง กิจกรรมที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต ครอบครัว เกิด แก่ เจ็บ ตาย เช่น งานทำบุญขึ้นบ้านใหม่ งานเลี้ยงผีปู่ตา เป็นต้น และการถ่ายทอดความรู้ เช่น การทำอุปกรณ์การแลกเปลี่ยน การทอผ้าฝ้าย การย้อมคราม เป็นต้น ถ้าพ่อกับแม่ยังไม่เชี่ยวชาญพอที่จะถ่ายทอดให้ลูกในบางสิ่งบางอย่าง พ่อกับแม่ก็จะมองหาญาติทางฝ่ายใดพอที่จะถ่ายทอดให้ลูกได้ ถ้าไม่มีญาติทางฝ่ายใดถ่ายทอดได้พ่อกับแม่ก็จะพาลูกไปฝากกับคนรู้จักเพื่อสร้างความสัมพันธ์ให้กลายเป็นคนใกล้ชิดสนิทสนมกัน จนกระทั่งยอมถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ให้ลูกของตน

(6) **มิติด้านเศรษฐกิจ** หมายถึง กิจกรรมที่อิงงายจากการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่มีอยู่ตามธรรมชาติไปเป็นการผลิตเพื่อสนองความต้องการของตลาดเช่น คนแลกข้าวนำสิ่งของที่ตลาดต้องการไปส่งขายให้พ่อค้าแม่ค้าในตลาด ถ้าคนแลกข้าวหาสิ่งของเองไม่ได้ก็มักจะไปส่งเจ้าของสวนให้เพิ่มผลผลิตตามที่ตลาดต้องการ หรือมีการจ้างทำสิ่งของที่ทำเองไม่ได้เช่น ไม้คาน ตะกร้าสาน เป้า เป็นต้น

ระดับความสัมพันธ์

ระดับความสัมพันธ์ หมายถึง ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดหรือเหินห่าง ตั้งแต่จากระดับศูนย์กลางที่เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดที่สุด ไปจนถึงความสัมพันธ์ระดับรองลงไปของปริมาตรที่ขยับออกห่างจากจุดศูนย์กลาง ไปยังปริมาตรวงนอกสุดที่เป็นระดับความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดน้อยที่สุดหรือเหินห่างมากที่สุด แต่ระดับความสัมพันธ์ยังประกอบด้วยมิติความสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน ตั้งแต่ 6 มิติไปจนถึง 2 มิติ ดังนี้

(1) **ระดับความสัมพันธ์ศูนย์กลาง** เป็นความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว คือ พ่อ แม่ ลูก พี่น้อง ถือว่าเป็นระดับความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นใกล้ชิดที่สุด มีมิติความสัมพันธ์ครบทั้ง 6 มิติ (1) มิติแรก ได้แก่ มิติด้านสายเลือดที่ผูกพันและนับญาติกันได้ทางสายเลือด จะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงระดับได้ (2) มิติที่สอง ได้แก่ มิติด้านจิตใจ คนในครอบครัวเดียวกันเป็นคนที่ใกล้ชิด ผูกพันกัน ดูแลเอาใจใส่ด้านจิตใจซึ่งกันและกัน (3) มิติที่สาม ได้แก่ มิติด้านสังคม คนในครอบครัวมีการติดต่อสื่อสารใกล้ชิดกันตลอดเวลา มีอะไรก็แบ่งปันกัน ร่วมมือกันทำกิจกรรมต่างๆ อยู่เสมอ (4) มิติที่สี่ มิติด้านศาสนา เป็นกิจกรรมที่คนในครอบครัวทำที่เกี่ยวกับวัดโดยตรงเช่น การทำบุญตักบาตรในชีวิตประจำวัน สมาชิกในครอบครัวได้ช่วยเหลือกันจัดเตรียมสิ่งของไปตักบาตรและทำบุญที่วัด (5) มิติที่ห้า มิติด้านวัฒนธรรม ภายในครอบครัวได้ทำงานร่วมกัน ถ่ายทอดความรู้ให้กัน และนำไปถ่ายทอดให้คนรุ่นหลังให้สามารถสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นได้อย่าง

ยังยืนและ (6) มิติสุดท้ายคือ มิติด้านเศรษฐกิจ จากการที่สมาชิกในครอบครัวได้ร่วมกันทำงาน ช่วยกันลดค่าใช้จ่าย ช่วยกันหาช่องทางในการนำผลผลิตไปจำหน่ายนอกเหนือจากการแลกเปลี่ยน

(2) **ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 1** คือ ระดับญาติพี่น้อง เป็นระดับความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันน้อยกว่าคนในครอบครัวแต่ก็นับว่ามีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันค่อนข้างมากประกอบด้วยมิติความสัมพันธ์ 6 มิติเช่นเดียวกับระดับศูนย์กลาง คือ (1) มิติด้านสายเลือด คนที่มีความสัมพันธ์กันทางสายเลือดจะช่วยเหลือกันในยามตกทุกข์ได้ยากอย่างเต็มที่โดยไม่มีเงื่อนไข และจะถ่ายทอดความรู้ที่ส่งต่อกันมาในตระกูลเดียวกัน เช่น ความรู้ในการประกอบอาชีพ (2) มิติด้านจิตใจ นอกจากคนในครอบครัวแล้ว ก็จะมีคนที่เป็ญาติพี่น้องกันที่จะดูแลเอาใจใส่กัน คอยช่วยเหลือแนะนำในสิ่งที่ดี ที่ถูกต้อง (3) มิติด้านสังคม ญาติพี่น้องมีความผูกพันกันทำกิจกรรมใดของคนในครอบครัวหรือตระกูล ก็ส่งข่าวคราวถึงกัน เพื่อให้รับรู้ข่าวสาร ความเป็นไปของเครือญาติหรือตระกูล (4) มิติด้านศาสนา ครอบครัวกับเครือญาติ มักจะร่วมกันทำกิจกรรมที่เกี่ยวกับทางวัดอยู่เสมอ เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บุพการีที่ล่วงลับไปแล้ว (5) มิติด้านวัฒนธรรม มีการถ่ายทอดความรู้ต่างๆ บางอย่างตามสายตระกูล เช่น ลายผ้าประจำตระกูล จำเป็นต้องถ่ายทอดให้กับสายเลือดของตนเอง ได้แก่ ลูก หลาน เหลน และ (6) มิติด้านเศรษฐกิจ ญาติพี่น้องบางคนจะถนัดในการปลูกพืชผักและผลไม้บางชนิด ก็ให้คนในกลุ่มญาติพี่น้องของตนเองเป็นคนช่วยขยายการกระจายผลผลิตไปสู่ตลาดอื่น

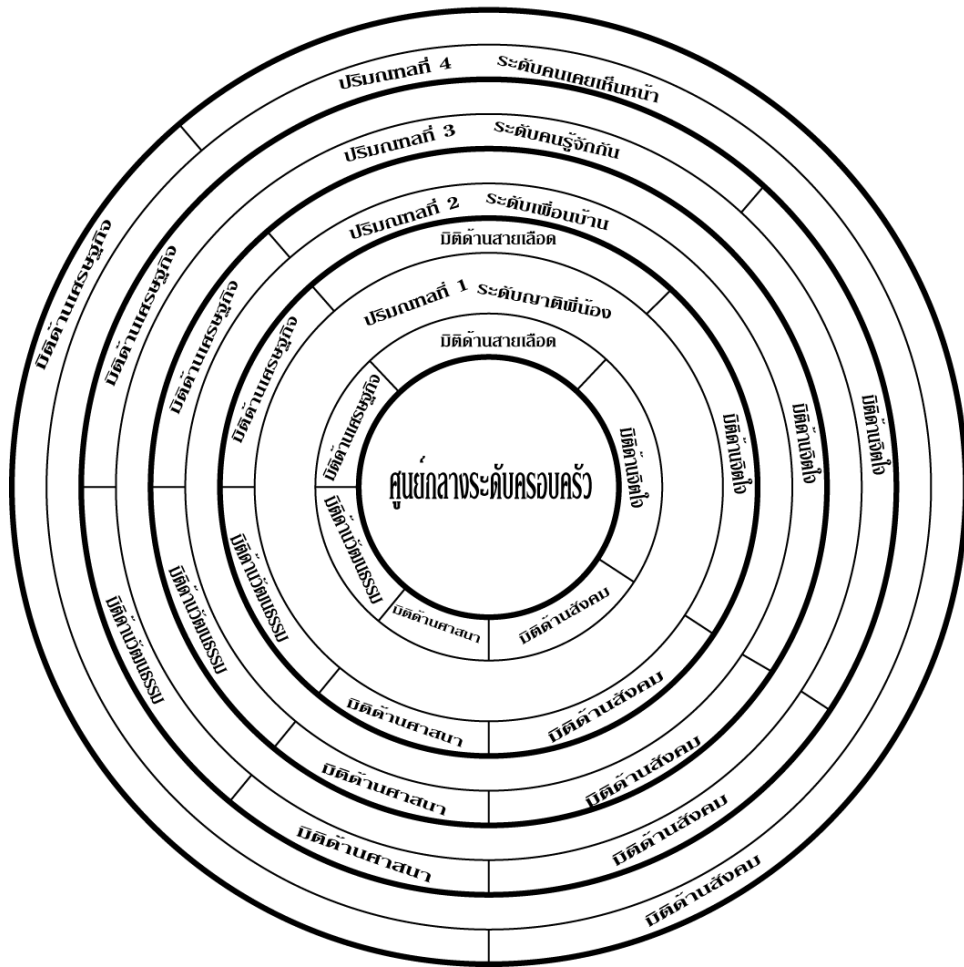
(3) **ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 2** คือ ระดับเพื่อนบ้าน เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดน้อยกว่าญาติพี่น้อง ไม่มีความผูกพันกันทางสายเลือด แต่จะอยู่บ้านใกล้ชิดกันในบริเวณคุ่มเดียวกัน หรือในหมู่บ้านเดียวกัน ประกอบไปด้วย 5 มิติ ดังนี้ (1) มิติด้านจิตใจ คนที่เป็นเพื่อนบ้านกันส่วนใหญ่จะมีบ้านเรือนใกล้ชิดติดกัน รู้จักกันเป็นอย่างดี จึงสนิทสนมกลมเกลียวกัน ช่วยเหลือเผื่อแผ่กัน เพื่อนบ้านจะคอยช่วยเหลือห่วงใยกันเหมือนญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านคอยดูแลลูกของเพื่อนบ้านเหมือนกับลูกของตนเอง เช่น คอยให้คำแนะนำ สั่งสอนให้เป็นคนดีเป็นความผูกพันกันด้านจิตใจ (2) มิติด้านสังคม เพื่อนบ้านเป็นกลุ่มคนที่ใกล้ชิดกันมีเรื่องใดก็ต้องส่งข่าวให้เพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้ติดทราบบอกก่อน มักจะไปมาหาสู่ถามไถ่ทุกข์สุขกันเป็นประจำ มีงานใดๆ ก็จะช่วยเหลือกันอย่างเต็มที่ (3) มิติด้านศาสนา เพื่อนบ้านกันมักจะไปทำบุญตักบาตรที่วัดด้วยกัน ในงานบุญประจำปีต่างๆ จะชวนกันไปช่วยงานวัด เตรียมสถานที่ เตรียมสิ่งของ เป็นความผูกพันกันด้านศาสนา (4) มิติด้านวัฒนธรรม เพื่อนบ้านมักจะเป็นคนที่ถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ที่อีกบ้านหนึ่งไม่มี เช่น การจักสานเครื่องใช้ต่างๆ การทอผ้า ย้อมผ้า และการทำขนม เป็นต้น (5) มิติด้านเศรษฐกิจ เพื่อนบ้านจะชักชวนกันไปแลกเปลี่ยนด้วยกันจะได้มีสิ่งของไปแลกเปลี่ยนที่หลากหลาย และแตกต่างกัน บางที่เพื่อนบ้านก็มาส่งข่าวว่าที่ไหนบ้างมีสิ่งของหรือสินค้าอะไรหรือมีคู่แข่งแลกเปลี่ยนหรือลูกค้าที่ไหนต้องการสิ่งสิ่งของใดบ้าง ก็จะช่วยกันขยายตลาดแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าให้กันและกัน

(4) **ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 3** คือ ระดับคนรู้จักกัน เป็นคนที่รู้จักคุ้นเคยกันแต่ไม่ใช่เพื่อนบ้าน มีความสนิทสนมกันพอสมควร เช่น คนขับรถโดยสารที่ใช้เดินทางอยู่เป็นประจำ คู่แลกเปลี่ยนที่แลกเปลี่ยนกันอยู่เสมอ เป็นต้นประกอบด้วย 5 มิติ ได้แก่ (1) มิติด้านจิตใจ คนขับรถโดยสารเป็นคนรู้จักกันที่คอยดูแลช่วยเหลือผู้โดยสารให้ได้ที่นั่งที่เหมาะสม และจัดวางสิ่งของของผู้โดยสารให้เป็นระเบียบ

เรียบง่าย บางครั้งคนซบถจะคำนึงถึงจิตใจ ความจำเป็น ของผู้โดยสารที่มีความเร่งด่วน เช่น คนป่วย หรือคนใกล้คลอด ก็จะคอยดูแลเป็นพิเศษ (2) มิติด้านสังคม คู่แลกเปลี่ยนในแต่ละหมู่บ้านจะเป็นคนรู้จักกันกับคนแลกข้าวที่ไปมาหาสู่กันอยู่เป็นประจำ ถ้าวันไหนคนแลกข้าวที่เคยไปเป็นประจำต่อมาไม่ได้ไป คู่แลกเปลี่ยนก็จะถามข่าวคราวกับกลุ่มคนแลกข้าวว่า คนแลกข้าวของตนเป็นอย่างไร ทำไมวันนี้ไม่มา บางครั้งเมื่อคิดถึงกันก็อาจจะฝากสิ่งของไปให้ โดยฝากไปกับกลุ่มคนแลกข้าวที่เคยมาด้วยกัน (3) มิติด้านศาสนา เสี่ยวจะเริ่มจากคนรู้จักกัน ต่อมาพอรักใคร่ชอบพอกันมีหน้าตาคล้ายกัน นิสัยใจคอใกล้เคียงกัน อายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ก็จะมาผูกเสี่ยวกัน มีกฎเกณฑ์ของเสี่ยวให้ปฏิบัติรักใคร่เป็นมิตรที่ดีต่อกัน เวลา มีงานบุญที่หมู่บ้านของเสี่ยวฝ่ายใดก็บอกข่าวเชิญชวนเสี่ยวมาช่วยทำบุญที่วัดของหมู่บ้านตนเอง แลกเปลี่ยนช่วยเหลือระหว่างกันในงานด้านศาสนาเช่น งานปริวาสกรรมของหมู่บ้าน (4) มิติด้านวัฒนธรรม คนที่มีความรู้ มีฝีมือในด้านต่างๆ มักจะเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ให้กับคนในหมู่บ้านที่รู้จักกัน เช่น การทำอุปกรณ์การแลกเปลี่ยน การทอผ้า (5) มิติด้านเศรษฐกิจ คนแลกข้าวจะหาสิ่งของไปแลกเปลี่ยนจาก แหล่งต่างๆ ทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน สิ่งใดที่รู้ว่ามีคนต้องการแต่ในหมู่บ้านตนเองไม่มี ก็ต้องอาศัย คนรู้จักกันที่รู้แหล่งสิ่งของนั้นแนะนำให้ไปแลกเปลี่ยนซื้อหากมาก็จะได้สิ่งของตามต้องการ

(5) **ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 4** คือ คนเคยเห็นหน้า เป็นคนที่พบปะกันในระหว่างการ เดินทางไปแลกข้าว เช่น คนโดยสารรถประจำทางร่วมกัน คนเคยเห็นหน้ากันในหมู่บ้านอื่น เป็นต้น จะเป็น คนรู้จักกันแค่ผิวเผิน ประกอบด้วย 2 มิติ ได้แก่ (1) มิติด้านสังคม คนโดยสารรถประจำทางส่วนใหญ่จะเป็นคนเคยเห็นหน้ากัน เริ่มแรกก็แค่พูดคุยกันตามธรรมดา ต่อมาเมื่อเริ่มคุ้นเคยกันมากขึ้นก็จะถามไถ่หากันหากไม่เห็นกันตามปกติ (2) มิติด้านเศรษฐกิจ คนโดยสารรถประจำทางที่มากับคนแลกข้าว บางครั้งจะพบสิ่งของที่ตนอยากได้ก็จะขอซื้อสิ่งของนั้น ดังนั้นคนโดยสารรถประจำทางจึงกลายเป็นลูกค้าอีกทางหนึ่ง จากความสัมพันธ์ที่กล่าวมาทั้งหมดมีทั้งมิติความสัมพันธ์และระดับความสัมพันธ์ ซึ่งแสดงให้เห็นได้ดัง แผนภาพที่ 3 ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมจากการแลกเปลี่ยนในมิติต่างๆ

ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมจากการแลกเปลี่ยนในมิติต่างๆ

ภาพที่ 3 ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมจากการแลกเปลี่ยนในมิติต่าง ๆ

ที่มา: ผู้วิจัยสังเคราะห์

สรุปและอภิปรายผล

การแลกเปลี่ยนดั้งเดิมชาวอีสานมุ่งมองความสัมพันธ์ของคนในสังคมสรุปได้ 2 ลักษณะหลัก คือ (1) ลักษณะความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยน (2) มิติความสัมพันธ์กับระดับความสัมพันธ์

ลักษณะความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนประกอบด้วย 3 ลักษณะ คือ (1) ลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว เป็นความสัมพันธ์ของพ่อแม่ลูก พี่น้อง และเครือญาติ (2) ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวกับชุมชนเป็นความสัมพันธ์ของเพื่อนบ้าน คนในคุ้มเดียวกัน คนในหมู่บ้านเดียวกัน และ (3) ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน เป็นความสัมพันธ์ของคนที่เคยแลกเปลี่ยนสิ่งของกันคนขับรถโดยสารระหว่างหมู่บ้าน คนรู้จักกันหรือเคยเห็นหน้ากันบนรถโดยสารระหว่างหมู่บ้านคนเคยช่วยเหลือกันในการเดินทางแลกเปลี่ยนไปตามหมู่บ้าน และคนที่ผูกเสี่ยวด้วยในหมู่บ้านอื่น

ลักษณะความสัมพันธ์ทั้งสามไม่ได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาดแต่มีลักษณะเป็นเครือข่าย ความสัมพันธ์เดียวกันขนาดใหญ่ที่มีครอบครัวเป็นศูนย์กลางเครือข่ายความสัมพันธ์แล้วแผ่ขยายออกไป รอบด้านจากเพื่อนบ้านไปสู่คนรู้จักกันในชุมชน และกระจายออกไประหว่างชุมชนสู่คู่แข่งเปลี่ยน เสี่ยว คนขับรถโดยสาร และอื่นๆ

มิติความสัมพันธ์กับระดับความสัมพันธ์แบ่งออกเป็น 6 มิติความสัมพันธ์ และ 4 ระดับความสัมพันธ์ มิติความสัมพันธ์ ประกอบด้วย มิติด้านสายเลือด มิติด้านจิตใจ มิติด้านสังคม มิติด้านศาสนา มิติด้าน วัฒนธรรมและมิติด้านเศรษฐกิจส่วนระดับความสัมพันธ์ ประกอบด้วยระดับความสัมพันธ์ศูนย์กลาง ระดับ ความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 1 ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 2 ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 3 และระดับ ความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 4

ระดับความสัมพันธ์ศูนย์กลาง คือ ครอบครัว ได้แก่ พ่อแม่ ลูกชาย ลูกสาว และระดับความสัมพันธ์ ปริมาตรที่ 1 คือ ญาติพี่น้อง คนในสองระดับนี้จะมีความสัมพันธ์กันด้านมิติสายเลือด และมิติจิตใจ เป็น ระดับที่มีความใกล้ชิดกันสูงมาก และจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงระดับความสัมพันธ์ ระดับความสัมพันธ์ ปริมาตรที่ 2 คือ เพื่อนบ้าน ระดับความสัมพันธ์ปริมาตรที่ 3 คือ คนรู้จักกัน และระดับความสัมพันธ์ ปริมาตรที่ 4 คือ คนเคยเห็นหน้า คนในสามระดับนี้จะมีการเปลี่ยนแปลงระดับจากความเห็นห่างกันไปเป็น ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันระดับญาติพี่น้องได้ ตัวอย่างเช่น เสี่ยวอาจจะเริ่มจากคนเคยเห็นหน้า เวลาคนแลก ข้าวไปแลกข้าวที่หมู่บ้านต่างๆ คนเคยเห็นหน้าก็มาพูดคุยแลกเปลี่ยนกัน ต่อมาก็พัฒนาความสัมพันธ์มาเป็น ระดับคนรู้จักกัน พอนานวันเข้ามีความสนิทสนมกันมากขึ้น ก็มีการผูกเสี่ยวกัน เกิดการพัฒนาความสัมพันธ์ ใกล้ชิดมากขึ้นกลายเป็นระดับเพื่อนบ้าน มีการเยี่ยมเยียนถามข่าวกัน ช่วยเหลือกันอย่างสม่ำเสมอ ต่อมาจึง นับถือเป็นญาติพี่น้อง ความเป็นเสี่ยวสืบทอดกันไปชั่วลูก หลาน เหลน บางทีเสี่ยวก็อาจจะพัฒนาไปถึงขั้น ระดับความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวได้ แต่ก็เป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่จะพัฒนาความสัมพันธ์มากที่สุดถึง ระดับญาติพี่น้อง

จากความสัมพันธ์ของคนในชุมชนตามระดับและมิติต่าง ๆ เป็นพื้นฐานให้ชุมชนหมู่บ้านมีความ เข้มแข็ง และทำให้ความเป็นหมู่บ้านและชุมชนยังคงดำรงอยู่คู่ประเทศไทยตราบนานเท่านาน

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

บทความนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการให้ความสนใจกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบ้านอีสานที่ถูก ละเลย คือ การแลกเปลี่ยน จะเป็นการขยายการศึกษาการแลกเปลี่ยนของชาวบ้านอีสานที่มีหลายลักษณะ หลายระดับ เช่น การแลกเปลี่ยนของชุมชนคนปลูกข้าวกับชุมชนหาปลา ชุมชนตีเหล็ก ชุมชนทำเกลือ สินเธาว์ และการแลกเปลี่ยนระยะไกลของกุลลา นายฮ้อย นอกจากนั้นยังเป็นพื้นฐานการพัฒนาเศรษฐกิจ ชุมชนของชาวบ้านอีกต่อไป ผลการวิจัย และการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคมในการแลกเปลี่ยนแบบ ดั้งเดิมนำไปเป็นสารสนเทศพื้นฐานให้กับภาครัฐในการวางนโยบายสนับสนุนเศรษฐกิจของชุมชนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

ชอบ ดีสวนโคก. (2547). คำหลายความ: รวบรวมบทความเพื่อการศึกษาด้านสังคมวัฒนธรรมอีสาน.

ขอนแก่น : สำนักวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2544). พจนานุกรมภาษาถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.

กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สำนักงานปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2551). สารานุกรมทรัพยากรชีวภาพ

ตำบลดงบัง อำเภอสีอำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ. กรุงเทพฯ: กระทรวง

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

สำนักงานโยธาธิการ และผังเมืองจังหวัดอำนาจเจริญ. (2554). “เส้นทางการแลกเปลี่ยนของคนแลกข้าว

บ้านเหล่าฝ้าย”, ผังเมืองจังหวัดอำนาจเจริญ. อำนาจเจริญ : สำนักงานโยธาธิการ และผังเมือง

จังหวัดอำนาจเจริญ,

Carrier, James G. (2002). “Exchange”, In *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*.

Alan Barnard, Jonathan Spencer, eds. 218–221. New York: Routledge,

สัมภาษณ์

นายประยูร วีระพันธ์ สัมภาษณ์ วันที่ 29 เมษายน 2553.

นางพุด เสนมา และนางพัค ชมพันธ์ สัมภาษณ์วันที่ 27 เมษายน 2553.